

Ўзбекистон тарихини, хусусан унинг кадимги замон ва ўрта асрлардаги тарихини ўрганишда озми-кўпми ютугимиз бор. Лекин қилинадиган ишлар, тарихимизнинг ёзилмаган саҳифалари хали бир талай. Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник таркиби, Ўрта Осиё халқларининг чет эл истилочилари асоратига тушиб қолишининг сабаблари, Мовароуннахр халқларининг Темур ва темурийлар давридаги ижтимоий-сиёсий ва маданий турмуши сингари ўнлаб илмий масалалар ханузгача ўз ечимини топгани йўқ. Дахшатлиси шундаки, фарзандларимиз ўз эл-юртининг тарихини яхши билишмайди, чунки уни биз кўп замонлардан бери мактабда талаб қилинган даражада ўқитаётганимиз йўқ.- Ханузгача «Ўзбекистон тарихи» дан мактаблар, ўрта ва олий ўқув юртларига мўлжалланган яхши дарслик ва қўлланмалар йўқ. Яқин йилларгача биз буни шахсга сизгиниш ва тургунлик йилларига тўнкаб келдик. Бу маълум даранода тўғри, албатта. Ўша даврлар етказган зарар жуда катта бўлди. Лекин маълум даражада ўзимиз ҳам айбли эканлигимизни бўй-нимизга олишимиз керак. Қайта қуриш шарофати билан кат-та-катта ишларга қўл урсанг эплай оладиган, тарихимизнинг ёзилмай қолган ва етарли ўрганилмаган саҳифаларини битсак бўладиган замонлар келганига ҳам тўрт-беш йил бўлди. Биз эса, тўғриси айтсам, жуда ёмон ишлаётимиз, ҳамон кимдандир, нимадандир ҳадиксираш балосидан қутулиб кетганимиз йўқ, ҳамон юқоридан кўрсатма қутиб турганга ўхшаймиз..

Шундай бўлса керак, биз тарихчилар, хусусан кадимги замон ва ўрта асрлар тарихидан мутахассис бўлган олимлар, кейинги пайтларда одамларнинг кўп эътирозларига дучор бўляпмиз. Улар биздан «нима сабабдан ханузгача ўзбек халқининг келиб чиқиши хақида бирон жиддий асар ёзилмади?», «юртимизнинг кўп бор ўзга мамлакатлар ва халқлар асоратига тушиб қолишининг асосий сабаби нимада?», «нега Амир Темур ва авлодининг тарихи ёзилмаган?»— деб сўрайдилар. Ва яна ота-боболардан қолган қўлёзма асарлар ва моддий-маданий ёдгорликларни ўрганиш, таъмирлаш ва авайлаб-асрашнинг умумий ахволи, мактабларда, ўрта ва олий ўқув юртларида Ўзбекистон халқлари тарихининг ўқитилиши билан боғлиқ бўлган масалалар хусусида кизикишадилар. Ҳа, бу — қонуний талаб ва кизикиш албатта. Биз тарихчиларнинг бу борада халқимизда қарзимиз катта. Менимча, уни узадиган вақт етди, шекилли.

Машҳур сайёҳ ва элчи Руи Гонсалес де Клавихонинг «Кундалик» лари, азиз ўқувчи, биз тарихчилар ва адиблар сизга етказиб беришимиз лозим бўлган қарз китоблардан бири.

Бу китоб Темур ва теурийлар даври тарихидан бахо юргизувчи мухнм асарлардан бири хисобланади. Китоб 1404 йили Самаркандда Темур саройида турган Кастилия (Испания) кироли Генрих III (1390—1406) нинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо-нинг йўл хотираларидан иборат, яъни унинг 1403—1404 йиллари Туркия, Эрон ва Мовароуннахрда, хусусан Амир Темур саройида кўрган-билганларини ўз ичига олган мухнм бир асардир.

«Кундалик» муаллифи Руи Гонсалес де Клавихо бадавлат ва нуфузли оксуяк оиладан чиккан. Отаси хам, ўзи хам кирол саройида йирик мансабда туришган. У кирол Генрих III нинг вафотидан (1406) кейин она шахри Мадридга кетиб қолади ва умрининг охиригача ўша ерда истикомат қилади. Руи Гонсалес де Клавихо 1412 йилда вафот этади ва авлиё Франциско черковидаги ота-боболарининг хилхонасига дафн этилади.

Клавихонинг Амир Темур юртига қилган элчилик саёхати 1403 йилнинг 22 майида бошланиб, ўн беш ой деганда у Самаркандга етиб келди. Бу саёхатда Клавихога илохият илмининг номзоди (магистри) Альфонсо Паэс де Саита Мария, киролнинг махсус сокчиси Гомес де Салазар хамрох бўлдилар. Клавихонинг сафари Амир Темурнинг 1402 йилда Испанияга хожа Мухаммад кози бошчилигида йўллаган элчилигига жавобан қилинган эди. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, XIV асрнинг 80—90-йилларида Темур давлатининг шон-шухрати Оврўпо мамлакатларигача бориб етди. Англия, Франция, Испания, Генуя ва Византия сингари давлатларнинг ҳукмдорлари Амир Темур билан сиёсий ва иқтисодий (савдо) муносабатлар ўрнатишга интилиб, улуг жаҳонгир ҳузурига мунтазам равишда ўз элчиларини юбориб турдилар. Масалан, юкорида тилга олинган Кастилия кироли Генрих III нинг элчиси дон Пелагия де Сатоматир ва дон Фердинанд де Паласуелос 1402 йили Темур Қорабогда турганда унинг ҳузурига келишган ва ўша йилнинг 20 июлида Амир Темур билан Боязид I Йилдирим (1389—1402) кўшинлари ўртасида бўлган энг катта қиргин-барот урушни томоша қилишган эдилар. Жангдан кейин уюштирилган катта қабул маросимида булардаи башка яна бирталай мамлакатларнинг элчилари хам катнашдилар. Хуллас, ўша йиллари Темур билан Оврўпо давлатлари ўртасидаги савдо ва сиёсий муносабатлар қандай бўлганлигини жуда кўп расмий ҳужжатлардан хам билиб олиш мумкин. Булар Темур ва унинг учинчи ўгли Гарбий Эрон, Ирок ва Озарбайжон ҳокими мирзо Мироншоҳ (1393—1408) билан Франция, Англия ва бошқа мамлакатлар подшоҳлари ўртасидаги мактублардир. Мактублардан айримлари бугун машҳур Британия музейи (Англия) ва Париж Миллий кутубхонасида сақланмоқда.

Клавихонинг Амир Темур ҳузурига қилган элчилик саёхати жуда узок, хавф-хатар ва машаққатлар билан тўла сафар бўлди. Клавихо ва унинг- хамроҳлари Испаниянинг жануби шарқий тарафида жойлашган Кадис шаҳридан елканли кемада Урта ер денгизи бўйлаб суздилар, сўнгра Стамбул, Трабзон, Арзирум, Табриз, Техрон, Машҳад, Марв ва Балх орқалн қуруқликда йўл босдилар. Улар Термиз қаршисида Амударёдаи ўтиб, Кеш орқали 1404 йилнинг 31 августида Самарканд қишлоқларидан Мисрга келдилар ва соҳибкироннинг шу атофдаги қорбоғига келиб тушдилар. Шуни хам айтиш керакки, ўшанда Клавихо билан бирга Бобил (Миср) ва Туркия султонининг элчилари хам Самаркандга келдилар.

«Кундалик»да ўша вақтларда Амир Темур қўл остидаги мамлакатлар ва шаҳарларнинг умумий аҳволи, халқининг қун кечириси, Темур ва унинг яқинлари ташаббуси билан

барпо этилган бинолар: касрлар, masjidлар, мадрасалар, хонакох-лар, савдо расталари, дўконлар, устахоналар; Темурийлар давлатининг Хитой, Хиндистон, Олтин Урда (Клавихо уни Татаристон деб атайди), Мўғулистон ва бошка мамлакатлар билан бўлган еиёсий ва савдо алокалари, Темур саройида амалда бўлган тартиб-коидалар ва ниҳоят, сохибкироннинг хотинлари ва уларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида эътиборга молик маълумотлар келтирилган. Бу маълумотлар, шубҳасиз, Туркистон заминнинг ўша вақтлардаги ижтимоий-сиёсий тарихини, ота-боболаримизнинг турмуш тарзини ўрганишда муҳим тарихий манбалардан бири ролини ўташи турган гап. Сўзимнинг исботи учун бир неча мисол келтираман. Самарканд ва унда Амир Темур тарлфидан курдирилган бинолардан баъзилари ҳақида Клавихо жумладан мана буларни ёзади:

Самарканднинг бойлиги ҳақида. «Бу юрт дон-дун, май, мева-чева, парранда гўшти, [бошка] ҳар хил гўшт, кўйиикки ҳамма нарсага бойдир... бир жуфт семиз кўйининг нархи дукат». (Дукат — Испанияда ўша вақтда амалда бўлган олтин пул.)

Катта хиёбон ва савдо расталари ҳақида. «Самарканд шахрида ҳар йили Хитой, Хиндистон, Татаристон ва бошка мамлакатлардан, шунингдек, бениҳоят бой Самарканд салтанатининг ўзидан келтирилган моллар сотилади. Шаҳарга келтирилган молларни бир сафда тартиб билан жойлаштириб сотадиган кенг жой [шу пайтгача] йўк эди. Подшоҳ икки тарафида катор дўконлар жойлаштирилган савдо растасидан иборат кўча ўтказишни буюрди. Мазкур кўча шаҳарнинг бир чеккасидан бошланиб, қок ўртасидан ўтиб, иккинчи чеккасидан чиқиши лозим эди. Подшоҳ бу ишни икки мирзосига топшириб, улар кечаю кундуз [тинмай] меҳнат қилдилар. Йўлга тушган уйлар қимники бўлишидан қатъи назар, бетўхтов бузилди... Кўчанинг икки тарафига дўконлар қурилди, ҳар бир дўкон олдида мрамар билан қопланган юксак курсилар ўрнатилди. Ҳар бир дўкон иккита хонадан иборат эди. Кўчанинг тепаси гумбаз шаклида ёпилган бўлиб, ёруглик тушиб турадиган тўйнуқчалар қўйилган».

«Шу йили (1404 йили — Б. А.) июнь ойида Хонбалик шахридан қарийб 800 туядан ташкил топган савдо қарвони Самаркандга келди».

Урдабозор. [Катта тўй муносабати билан подшоҳ] «Са-марканд шахрининг савдо аҳли: саррофлар, қитфурушлар, жавахир ва бошка турли-туман моллар билан савдо қилувчилар, ошпазлар, қассоблар, новвойлар, тикувчилар, қафшдўзлар ва шаҳардаги бошка барча ҳунармандлар подшоҳ ўрдаси жойлашган ялангликка қикиб вачодир қикиб савдо қилсинлар, ҳар бир қосиб қароргоҳ бўйлаб қезиб, ўйин-қулги билан одамларнинг баҳр-қилини очсин», — деб буюрди. Шундан кейин барча тижорат аҳли шаҳардан қикиб, подшоҳ қароргоҳи атрофига жойлашдилар. Ҳар бир ҳунарманд тартиб билан алоҳида-алоҳида раста қосил қилиб, қарбий ўйин-қулги уюштириб, қароргоҳ бўйлаб айландилар».

Кўксарой қасри ва ундаги подшоҳга тегишли қурол ишлаб қиларувчи устахона ҳақида. «Шаҳар қетида бир қаср бўлиб... тевақ-атрофи сув оқиб турган қандак билан ўралган бўлиб, қаср йўлаб бўлмайдиган истехком бўлиб қолган эди. Қасрда подшоҳнинг қазинаси сакланар, бу сабаб қозию қуззот (қози-қалон— Б. А.) ва унинг мулозимларидан бошка ҳеч қим [у ерга] қиролмас эди. Бу ерга подшоҳнинг фармойишига қиноан, бир мингга қикин ҳунарманд ақирлар жойлаштирилганди. Улар салтанат учун йил бўйи совут, дубулга, қамон, найза қасайдилар».

Амир Темурнинг ўзи билан бирга олиб юрадиган кўчма масжиди хакида. «Элчиларни... саропардада кўйилган ёғоч уй олдига бошлаб кирдилар. Бу баланд иморатга зинапоя оркали чи-килади. Унинг теварак-атрофи ёғоч дахлиз ва ойнабанд айвои билан ўралган эди. Тамом зархал ва хаворанг бўёқлар билаи накшланган бу бино шундай қурилган эдики, керак бўлганда бўлак-бўлак килиб тахлаб кўйилса [хам] бўларди. Бу —под-шо ибодат киладиган масжид бўлиб, уни [Амир Темур] сафар-да ўзи билан бирга олиб юрарди».

Махаллий халкнинг (уни Клавихо чигатойлар деб атайди) турмуш тарзи хакида. «У — мехнатсевар, мохир чавандоз, камон отувчи мерган, умуман урушда сабот-матонатли халк. У бориға каноат килиб, нонсиз [биргина] сут ва гўшт билан хам кун ке-чираверадиган, гўштли ва гўштсиз овкат билан хам тирикчи-лик килишга ўрганган халк. Иссик ва совукка, очлик ва таш-наликка чидамлилиқда жахондаги бошка элдан саботлирок ва чидамлирок халк. Борида гўштни хаддан ортик истеъмол килади, йўғида сувга катик кўшиб кайнатиб ичиш билан кифояланади».

Феодал мажбуриятлардан бири хакида. «Темурбек отлари ва кўйларини ўз ясовулларидан бириға бир минг, бошқасиға ўн минг бошини сурув килиб, саклаш учун бўлиб берган. Подшоҳ талаб қилганда сурувларни қайтаролмаган ёки туёғини мўл-жалдагидан қамайтириб қайтаргундай бўлса, подшоҳ ҳеч қан-дай товон тўлаш шартларига қўнмайди, борини олади-ю, лекин гунохкорни қатлга буюради».

Амир Темур саройида аёлларнинг мавқеи хакида. «1404 йил-нинг 23 октябрида, пайшанба куни подшоҳ ўрдада [яна бир] қатта тўй бериб, элчиларни хам [унга]таклиф қилди. Тўйға қўп мехмонлар келишди... Қўп ўйин-қулги, хурсандчилик бўлди. Под-шоҳнинг хотинлари, аввалги тўйлардаги сингари қийинишиб ҳозир бўлдилар, эрақлар билан бирға ўйин-қулги қилдилар...»

Шахзодалар ва Амир Темур саройидаги хотинлар тасвири. Хонзода бегим тасвири: «...Элчиларни ичкариға бошлаб қирди-лар, Хонзода [бегим] ўлтирган жойға яқинлашганимизда у эл-чиларни ўз қаршисидаги соябон остидаги супаға чиқиб ўлти-ришға таклиф этди. Хонзода [бегим] ва унинг ҳузуридаги аёл-лар қатта чодир эшиги олдидидаги соябон остида ўлтирдилар... У (Хонзода бегим — Б. А.) бугун қариндошларидан бирининг никоҳ тўйини ўтказаетган эди. Бегим қўринишда қирк ёшлар чамасидаги тўладан қелган, оқ юзли аёл эди».

Сароймулкхоним тасвири: «Барча халқ ўринларига ўлтириб, саранжомлик ўрнатилгандан кейин тўйда, подшоҳ ҳузурида бў-лиши лозим бўлган қатта Қанъо чодирлар ёнидаги саропардаларнинг биридан чиқиб қелди. Хоним мана бундай қийинғая эди: эғнида зар билан тикилган, этаги ергача судралиб турган узун ва кенг енгсиз қизил шойи кўйлақ. Ёқа ва икки енг ўрнидан бўлак очик жойи бўлмаган бу кўйлақ белидан торайтирилган, этагига қадар кенгайиб боради... Қўйлақ этагини ўн бешға яқин аёл қўтариб борарди. Хонимнинг юзига офтобдан сакланиш учун шу қадар қўп оқ ёғли упа сурилган эдики, чехраси бамисоли оқ қозға ўхшарди. Қишда ва ёзда сафарға чиққан барча асилзода аёллар юзларига шунақа ёғли упа суртадилар. Хонимнинг юзига юпка оқ мато ташланғаш, бошида факат жангда қийиладиган дубулғаға ўхшаш баланд, қизил тусдаги бош қийими. Унинг бир учи хонимнинг елкасига тушиб турибди. Уша

кизил дубулгага жуда кўп йирик, дона-дона марваридлар, ёкут, фируза ва бошка хилма-хил [кимматбахо] тошлар. кадал-ган. Бош кийимниш халиги елкага тушиб турган кисми зар билан тикилган, [унга]кимматбахо тошлар ва йирик марварид-лар билан безатилган чиройли олтин баргак кадалган... Хонимнинг тим кора сочлари елкасига тушиб турарди...»

Халил султон тасвири: «Халил султон отасига ўхшаш микти гавдали, ок юзли, 22 га кирган (1404 йил — Б. А.) йигит эди».

«Кундалик»да шунга ўхшаш кизикарли маълумотлар жуда кўп.

Клавихонинг «Кундалиги» да айрим ноаникликлар, хато ва камчиликлар ҳам учрайди. Улардан баъзиларини келтирамиз. «Айтишларича,— деб ёзади Клавихо,— Темурбек ўзининг тўрт-беш хизматкори билан кўшни хонадонларнинг бир куни кўйини, иккинчи куни сигирини тортиб ола бошлайди... Баъзан базмга берилиб кетиб ўгирланган кўйлар билан уларни меҳмон киларди. Баъзан жасурлиги, олижаноблиги тутиб кетиб, бор нарсасини ўз одамларига сидкидилдан бўлиб берганлиги туфайли, унинг атрофига кўп одамлар тўплана бошлайди. Охири унинг отликлари 300 га етади. Шундан кейин у ўз отликлари билан узокларга бориб ўзи ва одамларига керак бўлган нарсаларки талаш ва ўгирлаш билан машгул бўлди; йўлларга чикиб савдогарлари кам талай бошлади». Лекин сохибкироннинг хаётига багишланган биронта тарихий асарда унинг ўгри ва йўл-тўсар бўлганлиги хақида маълумот учратмадик. Бу ҳақда ҳозирги айрим китобларда учраб турадиган бундай гаплар афтидан Клавихонинг кимдандир эшитган мана шу ярим афсона гапларига асосланганга ўхшайди.

«Кундалик»да Чигатойнинг ўлими ва Халил султоннинг Амир Темур вафот килган кунлардаги ахволи хақида айтилган гаплар ҳам хақиқатдан йироқдир. Хусуван, Клавихонинг айтишича, Чигатойни Самарканд халки ўлдирган эмиш, Хадил султон бўлса. Темур вафот килган кунлари Самаркандда бўлган эмиш. Аслида, бундай эмас. Чигатой ўз ўрдасида, Ила дарёси бўйида 1242 йили вафот килган, Халил Султон эса Темур вафот этган куни Тошкентда бўлган.

Клавихо Амир Темур 1404 йилниг 4 сентябрь куни Тўхтамишнинг элчисини ўз юртига жўнатиш билан банд бўлганлигини ёзади. Маълумки, Тўхтамиш бу вақтда йўк эди, Самаркандга, Темур хузурига эса унинг ўгилларидан Чехра ўғлон келганди. Асарда учрайдиган яна бир камчилик — бу киши ва жой номларининг ёзилишидаги чалкашликлардир. Албатта, бошка миллат кишиси учун маҳаллий атамалар ва сўзларни тўғри талаффуз қилиш жуда кийин. «Кундалик»да тилга олинган Амират — Мурод, Кариль султан — Халил султон, Кирманоли — Мануил Палеолог, Карамиш — Тўхтамиш, Миаша мирасса — Мироншоҳ мирзо, Ангури — Ангора, Балдат — Багдод, Баубертель—Бовард, Канбалек—Хонбалик, Каррас—Аракс, Орасан— Хуросон эканлигини англаш мумкин. Лекин улар орасида Буамо, Талисия, Жагаро каби атамалар ҳам борки, уларии асло аниқлаб бўлмайди.

Энди бир неча сўз «Кундалик»нинг чоп этилиши ва таржималари хақида. Асар биринчи марта 1582 йили, яъни ёзиб тамомлангандан 150 йил кейин Испаниянинг Севилья шаҳрида «Буюк Темурнинг хаёти ва фаолияти» номи билан чоп этилди. Орадан 200 йил кечгач, 1782 йили у Мадридда шу номда иккинчи марта нашр этилди. «Кундалик» испан тилида учинчи марта 1949 йили Мадридда Лопес Эстрада тарафидан нашр этилди. Асар

рус тилида биринчи марта (таржимон И. И. Срезневский) 1881 йили Петербургда чоп этилган. Яқинда (1990) «Кундалик» иинг яна битта русча иашри (И. С. Миракова нашри) амалга оширилди. Таникли адабиётшунос олим профессор Очил Тогаевнииг ўзбекча нашри И. И. Срезневский нашрига асосланган ва талаб даражасида амалга оширилган.

Бўривой Ахмедов